

Prof. zw. dr hab. Marcei Kosman

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

Dzieje Pułtuska, T. 1 (do 1795 roku, redakcja naukowa Henryk Samsonowicz i Radosław Lolo, Pułtusk 2016, 463 s.), T. 2 (1795–1989, redakcja naukowa Adam Koseski i Janusz Szczepański, Pułtusk 2017, 773 s.)

Nakładem Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora z udziałem Akademickiego Towarzystwa Edukacyjno-Naukowego ATENA ukazało się liczące około 1240 stron dzieło, które zajmie poczesne miejsce wśród nowoczesnych monografii miast nie tylko Mazowsza, ale przede wszystkim w dorobku publikacyjnym tamtejszej dynamicznej uczelni humanistycznej, istniejącej zaledwie od ćwierćwiecza. Mimo krótkiej metryki cieszy się ona renomą nie tylko w kraju (silne oparcie znalazła w warszawskim środowisku naukowym), ale i poza jego granicami. Dowodem kontaktów w tym zakresie jest m.in. podpisana w dniu 16 października 2017 r. umowa o współpracy ze Stowarzyszeniem Naukowców Polaków w Wilnie¹. Stanowiła ona uwieńczenie wcześniej nawiązanej współpracy między SNPL i Wydziałem Administracji Akademii Humanistycznej.

Warto w tym miejscu zauważyć, że przed wiekami (jeszcze przed zawarciem unii polsko – litewskiej pod panowaniem Jagiellonów) kontakty między Wilnem i tą częścią Mazowsza miały charakter daleki od pokojowego, a gród warowny jeszcze w połowie XIV wieku padał parokrotnie ofiarą najazdów ze strony wojowniczego sąsiada. Wspominały o tym średniowieczne źródła, była też wzmianka w 1865 r. w pierwszej w Królestwie Polskim wielotomowej encyklopedii o mieście „zabudowanym w nizinie na porzeczu Narwi”². Obszerniejsze i bardziej pełne opracowanie monograficzne zamieszczone w opublikowanym niespełna ćwierć wieku później kompendium wymienia najstarsze nazwy miejscowości (Poltowsko z 2003 r. itd.), wywodzone od rzeczki Pełty, która wpada do Narwi i

---

¹ Zob. Malewski Henryk, *Podpisanie Umowy o współpracy z Akademią Humanistyczną im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy”, T. 17, Wilno 2017, s. 589.

² F (Franciszek) M (Maksymilian) S (Sobieszczański), *Pułtusk*, „Encyklopedyja Po-wszechna” (Samuela Orgelbranda), T. 21, Warszawa 1865, s. 781–785.

informuje, że była to „starożytna osada, po Płocku najważniejsze miasto na zawiślańskim Mazowszu. Jak Płock był kluczem Mazowsza dla państwa Piastów, a zarazem ogniskiem kultury zachodniej, tak Pułtusk jest najdalej ku wschodowi posuniętą strażnicą, panującą nad rozległym obszarem puszczy nadnarwiańskich i nadbużańskich, a zarazem ogniskiem religijnego i umysłowego życia dla tych rozległych obszarów”³.

Miało upłynąć ponad stulecie, zanim na podstawie materiałów źródłowych powstały pierwsze książkowe zarysy monograficzne oraz gruntowne studia z dziejów dawnego i nowszego Pułtuska, stanowiące punkt wyjścia do stworzenia imponującej dwutomowej syntezy. Podsumowanie dotychczasowych badań zawierał opublikowany przed z górą dwiema dekadami zarys pióra trzech autorów⁴, w którym czasy przedrozbiorowe zajęły nieco ponad 40 stron, czyli 10% objętości tomu I prezentowanego tu dzieła. Od tego czasu powstało szereg rozpraw oraz tekstów dokumentacyjnych, opublikowanych od 1997 r. głównie w ramach serii *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*. Osiągnięcia z ostatniego ćwierćwiecza obrazuje bibliografia obejmująca w obu tomach 60 stron druku⁵.

W dobie piastowskiej gród kresowy bronił granic przed najezdami ze strony Litwinów, by za czasów jagiellońskich Rzeczypospolitej Obojga Narodów znaleźć się wraz z nimi w jednej monarchii, a w XIX stuleciu pod tym samym rosyjskim zaborem. Od wieków średnich stanowił rezydencję biskupów płockich, którym zawdzięczał czołowe miejsce na mapie szkolnictwa jezuickiego w Koronie, przy czym organizacyjnie wraz z całym Mazowszem wchodził w skład litewskiej prowincji tego zakonu. Dynamicznie rozwijały się tu gospodarka i handel, zanim u schyłku przedrozbiorowej doby dotknęły Pułtusk wraz z całym państwem najazdy nieprzyjacielskie. Później – w XIX i pierwszej połowie XX w. – ważne miejsce zajmowały stacjonujące tu garnizony wojskowe, najpierw rosyj-

---

³ Br(onisław) Chl(ebowski), *Pułtusk*, „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”, red. Bronisław Chlebowski i Władysław Walewski według planu Filipa Sulimierskiego. T. IX, Warszawa 1888, s. 294–299 (cyt. ze s. 294). Jest to pierwsza gruntowna monografia tego miasta opublikowana pod koniec XIX wieku.

⁴ Kazimierski Józef, Kołodziejczak Ryszard, Szczepański Janusz, *Dzieje miasta Pułtuska*, Pułtusk 1992.

⁵ W bibliografii czasów przedrozbiorowych poczesne miejsce zajmują rozprawy współredaktora tomu I syntezy, Radosława Lolo, a wśród nich monografia *Towarzystwo Jezusowe w diecezji płockiej 1566–1773. Studium koegzystencji w dobie recepcji reformy trydenckiej*, Pułtusk 2013.

ski, a później polski, po odzyskaniu przed stu laty państwowości. We wstępie do tomu II czytamy:

„Żadna z wojen, przetaczających się przez obszar północnego Mazowsza, nie ominęła Pułtuska, leżącego na ważnym szlaku militarnym. Z epoką napoleońską kojarzy się znany Polakom pobyt cesarza Francuzów w Pułtusku pod koniec grudnia 1806 roku oraz napis *PUŁTUSK* na Łuku Triumfalnym w Paryżu. Pułtuszczykowie byli świadkami i uczestnikami krwawych zmagających podczas powstania listopadowego i powstania styczniowego oraz I wojny światowej. Znaczący udział w kształtowaniu patriotycznych postaw mieszkańców Pułtuska miało duchowieństwo /.../ Świadectwem bohaterskich zmagających w walce o niepodległość są pułtuskie cmentarze...” (T. II, s. 11 n.)

Żywe były w dobie zaborów tradycje dawnych osiągnięć na niwie gospodarczej i kulturalnej, do których nawiązywały towarzystwa społeczno-kulturalne z przełomu XIX i XX wieku, kultywujące tradycje polskości w dobie kształtowania się nowoczesnego narodu. Na podkreślenie zasługuje w dobie porozbiorowej znaczny udział w życiu gospodarczym ludności starozakonnej i ewangelickiej, a w administracji również prawosławnej. „Do dzisiaj Pułtusk jest jednym z wielu miast Mazowsza, gdzie jeszcze można natrafić na ślady różnych narodowości i grup etnicznych, religii i kultur” (T. II, s. 13).

Dzieło, przy swojej znacznej objętości, posiada przejrzystą konstrukcję, a także czytelną strukturę wewnętrzną: wzorowy styl tekstu głównego oraz bogatą dokumentację towarzyszących mu obszernych przypisów, dzięki czemu jest przeznaczone zarówno dla profesjonalnych historyków, jak i miłośników przeszłości nadnarwiańskiej małej ojczyzny. Tom pierwszy powstał z udziałem sześciu autorów (Włodzimierz Pella, Zbigniew Morawski, Tadeusz Żebrowski, Krzysztof Wiśniewski, Radosław Lolo oraz Artur K. F. Wołosz) i składa się z siedmiu rozdziałów, z których pierwszy i końcowy mają charakter całościowy, pozostałe zaś mają ujęcie chronologiczne:

- 1) Wyniki badań archeologiczno – architektonicznych jako źródło poznawcze do dziejów Pułtuska od XII do XVIII wieku;
- 2) Architektura i sztuka w Pułtusku – od średniowiecza do czasów staropolskich;
- 3) Dzieje Pułtuska w średniowieczu;
- 4) Pułtuski kościół, kapituła i szkolnictwo w okresie średniowiecza i pierwszej połowy XVI wieku;

- 5) Pułtusk w XVI–XVIII wieku. Ustrój–gospodarka–ludzie. Ustrój miasta w XVI–XVIII wieku;
- 6) Kościół w epoce nowożytnej;
- 7) Oświata i kultura w Pułtusk w epoce staropolskiej.

Tom pierwszy zamyka wraz z rokiem 1795 i definitywnym rozbiorem Rzeczypospolitej zagarnięcie Mazowsza przez państwo pruskie. Jednak nie na długo, jako że po upływie zaledwie dekady rozpoczęła się – zresztą równie krótkotrwała – epopeja napoleońska, by ustąpić miejsca rosyjskiemu zaborcy. Rozdział wstępny (W. Pela) przejrzysto ukazuje podstawę źródłową dla czasów od wczesnego średniowiecza do końca XVIII wieku, w następnym zaś autor (Z. Morawski) prezentuje początki Pułtuska w przejrzysto zatytułowanych sześciu podrozdziałach: Na pograniczu wielkich puszc (pojawienie się na tych terenach ludności słowiańskiej nastąpiło około siódmego wieku n.e.); Burg pułtuski (na początku XIII w. był to gród kasztelański); Pułtusk miastem (za datę lokacji na prawie chełmińskim przyjmuje się rok 1339); Pierwsze dekady pokoju; Miasto i wieś; Rezydencja (biskupów płockich, co wiązało się z nadaniem im tułtejszych rozległych dóbr wraz z erygowaniem diecezji na Mazowszu). Pod względem chronologicznym z rozdziałem II wiąże się kolejny, pióra ks. T. Żebrowskiego, dotyczący powstania kolegiaty (wraz z kapitułą) i oświaty. Dalej na ponad stu stronach K. Wiśniewski ukazuje czasy rozkwitu miasta od XVI w. (ustrój, gospodarka, ludność) aż po najazdy nieprzyjacielskie, które dotknęły całą Rzeczpospolitą u schyłku doby przedrozbiorowej. Natomiast R. Lolo w dwóch rozdziałach, łącznie tej samej objętości prezentuje dzieje kościelne, szkolnictwo i kulturę doby staropolskiej.

Tom I porządkuje i gruntownie rozwija dotychczasowe badania do końca XVIII w. Natomiast następny, doprowadzony w postaci wykładu do 1989 r. (ostatnie ćwierćwiecze zostało przedstawione na 40 stronach (669–704) w postaci kalendarium ważniejszych wydarzeń, w którym poszczególne miejsca zajmują dokonania Akademii Humanistycznej, chluby współczesnego Pułtuska, oparty jest przede wszystkim na podjętych od podstaw studiach źródłowych. Podzielony na 11 rozdziałów, pióra sześciu autorów (Aleksander Kociszewski, Janusz Szczepański, Tadeusz Kowalski, Krzysztof Wiśniewski, Artur Wołosz). Przyjęto następujące cezurę:

- 1) krótkie panowanie pruskie i czasy napoleońskie,
- 2) zabór rosyjski przed i po powstaniu styczniowym,

- 3) dwudziestolecie międzywojenne,
- 4) druga wojna światowa,
- 5) Polska Ludowa 1945–1956, 1956–1989. Na uwagę zasługuje rzetelny pogłębiony wykład i wolne od emocjonalnych ujęć oceny wydarzeń z dziejów najnowszych.

Prezentowane dzieło może stanowić wzór dla monografii nie tylko miast średniej wielkości. Oba tomy stanowią jednolitą całość (każdy np. zamyka rozdział dotyczący architektury i sztuki, nawiasem mówiąc tego samego autora, który (jest nim Artur Wołosz) w sumie dał obraz tych zagadnień od wieków średnich do współczesności). *Dzieje Pułtuska* stanowią plon wieloletnich przygotowań, na które składają się nie tylko zaprezentowane teksty, ale i liczne wcześniejsze publikacje piszących. Lekturę ułatwiają starannie sporządzone bibliografie, wykazy skrótów oraz indeksy osobowe, tekst zaś uzupełniają liczne (ale nie w nadmiarze) ilustracje.

Monografia analityczna stanowić może powód do satysfakcji dla Akademii Humanistycznej w Pułtuskach, która nosi imię tak zasłużonego dla tej uczelni jednego z najwybitniejszych współczesnych historyków polskich, Aleksandra Gieysztor.